

פסיקת ההלכה הציבורית של הרב שלמה גורן

הרב איתי בר ניצן, סא"ל / רב זרוע היבשה

א. רקע והקדמה

הרב שלמה גורן (גורונצ'יק) זצ"ל, חי ופעל בין השנים ה'תרע"ח - ה'תשנ"ה (1917-1994) ובלט כדמות רבנית ייחודית שהשפעתה על עיצוב הציבוריות הישראלית רבה. הרב גורן נולד בפולין, עלה ארצה עם הוריו בשנת ה'תרפ"ה (1925) והיה שותף כילד לפעילותם כמייסדי היישוב כפר חסידים. ברוב שנות ילדותו ונעורותו למד במוסדות הירושלמיים המפורסמים תלמוד תורה "עץ חיים" וישיבת "חברון". בישיבה הוא החל ללמוד עוד טרם הגיעו לגיל בר מצווה, הוא בלט מאוד בהישגיו הלימודיים וכן יצר קשרים אמיצים עם הדמויות התורניות הבולטות בירושלים באותם ימים¹.

לאורך השנים ובמקביל להמשך לימודיו בישיבות, שרת הרב גורן בהגנה ובלח"י וכן למד לימודים קלאסיים, פילוסופיה כללית ומתמטיקה באוניברסיטה העברית בירושלים. בתחילת שנת ה'תש"ח (1948) נקרא הרב גורן על ידי הרבנים הראשיים לישראל ובתמיכת דוד בן גוריון לשרת כ"רב הראשי של הצבא העברי", תפקיד אותו מילא בין השנים ה'תש"ח - ה'תשל"א (1948-1971). פעילותו של הרב גורן במהלך מלחמת ששת הימים נקבעה בזיכרון הקולקטיבי בישראל כחלק מסמלי הניצחון במלחמה. הרב גורן כיהן כרב הראשי של תל אביב החל משנת ה'תשל"א (1971) ובין השנים ה'תשל"ב - ה'תשמ"ג (1972-1983) כיהן כרב הראשי האשכנזי לישראל. לאחר סיום תפקידו כרב ראשי לישראל, הקים את ישיבת "האידירא רבה" בעיר העתיקה בירושלים ועמד בראשה עד לפטירתו.

1 בהסכמה לחיבור הראשון של הרב גורן, "נזר הקדש", אותו הוציא לאור הרב גורן בהיותו כבן שמונה עשרה, כתב הרב איסר זלמן מלצר על הרב גורן את הביטויים הבאים: "אהובי וחביבי העילוי הנפלא... הפרח הנחמד הזה הוא באמת מן היחידים המצוינים שבדור... והראי"ה קוק בהסכמתו כותב על הרב גורן את הביטויים הבאים: "הלא הוא אחד מיחידים הסגולה בין צעירי תופסי תורה"ק ושוקדיה... אשר עוד באביב ימיו נתן לו ה' לב נבון ושכל טוב להסבירה ואהבת תורה וחמדת עמלה ושקידתה נתן בלבו וברוב עמל נפשו ועוצם שקידתו וגדולת כשרונו עלה במעלות הקודש בעודו צעיר לימים ונעשה קנקן חדש מלא ישן... הצעיר המצויין החביב והדגול מרבכה הזה... העילוי הנפלא הנ"ל העומד להיות בע"ה אחד מגדולי גאוני ישראל... והרב גורן עצמו מתבטא בתחילת ספר זה ביחס לרב משה מרדכי אפשטיין: "אשר יצקתי מים על ידו כמה שנים". גם בהסכמות לחיבורו השני, "שערי טהרה", זוכה הרב גורן לביטויי קרבה וחביבה מצד גדולי הרבנים בירושלים: הרב איסר זלמן מלצר כותב עליו בהסכמתו: "אהובי העילוי העצום וגאון נעלה... והנני בזה ידידו אוהבו ומחבבו... וראה בהסכמות לספר זה גם את הביטויים של הרב יצחק אייזיק הרצוג והרב משה אביגדור עמיאל.

הרב שלמה גורן היה איש מגוון ורב תחומי: כאיש ארגון ועשייה פעילותו באה לידי ביטוי בעיקר בייסוד הרבנות הצבאית, בניהולה בעתות שגרה וחירום לאורך עשרות שנים, בניסוח פקודות הצבא בנושאי דת ובהטמעתן ביחידות צה"ל. כאיש הגות, שילב הרב גורן ידע תורני נרחב ומעמיק עם רחבות אופקים בתחומי ידע כללי והותיר אחריו כ-20 כרכים בנושאים מגוונים: הלכות צבא, פסקי הלכה פרטיים וציבוריים, עיונים בדיני קדשים וטהרות, כתבים בפילוסופיה, דרשות לפרשת השבוע, פרשנות לתלמוד הירושלמי ועוד, חיבורים שאף זיכו אותו בפרס ישראל לספרות תורנית.

על אף ריבוי הנושאים בהם עסק, התחום בו בלט ביותר ובו עוסקת מרבית הגותו הינו פסיקת ההלכה הציבורית. כפי שנסקר בתמציתיות לעיל, עוד בילדותו ספג הרב גורן את הרוח החלוצית ואת אהבת הארץ ועוד טרם הקמת המדינה היה שותף לעשייה הלאומית-ציבורית. עם הקמת מדינת ישראל וצבא ההגנה לישראל, כיהן הרב גורן כיהן בתפקידי רבנות ציבוריים-ממלכתיים, כרב הראשי של צה"ל וכרב הראשי לישראל במשך כ-33 שנה, שהם מרבית חייו הבוגרים. במהלך שנים אלו ואף לאחר תום כהונתו כרב הראשי לישראל, עסק הרב גורן בשאלות הלכתיות-ציבוריות רבות והכרעותיו היו אבן יסוד להנהגה הציבורית בישראל ולעיתים אף הותירו רושם ציבורי גדול והיוו גורם למחלוקות ופילוגים בחברה הישראלית.

מעיון בהגותו ההלכתית של הרב גורן עולה כי אחד המאפיינים הבולטים בפסיקותיו הציבוריות הינו הנחת המוצא כי הפסיקה לבעיות הנובעות ממצאותה של מדינה יהודית-עצמאית שונה מהפסיקה ליחיד או לקבוצת יחידים. מאפיין זה אינו מייחד את פסיקת ההלכה של הרב גורן אולם מתוקף התפקידים הרבניים-ציבוריים בהם כיהן, מאפיין זה בא לידי ביטוי ברבים מפסקי ההלכה שלו. במאמר זה יוצג מאפיין זה בפסיקת ההלכה של הרב גורן תוך עיון בתשובות הלכתיות של הרב גורן ובחינת הנימוקים וההכרעות שהובאו בהם.

ב. פסיקה ציבורית לעומת פסיקה ליחידים - הקדמה

המאפיין הראשון של פסיקתו הציבורית של הרב גורן, הוא ההבחנה בין פסיקת הלכה ציבורית לבין פסיקה לאדם יחיד או לקבוצת יחידים. כאמור, בביצוע הבחנה זאת וביישומה בפסיקת ההלכה לא היה הרב גורן ראשון אולם מתוקף תפקידי הרבנות הציבוריים בהם כיהן נדרש הרב גורן לשאלות הלכתיות-ציבוריות רבות וממילא הבחנה זאת באה לידי ביטוי ברבים מפסקי ההלכה שלו.

בניסיון להתחקות אחר מקור ההבחנה בין פסיקת ההלכה ליחיד ופסיקת ההלכה לציבור ניתן להגיע עד לפוסקי ההלכה הראשונים, ולהלן דוגמה: הגמרא משבחת את יעל אשת חבר

הקיני שנבעלה באיסור לסיסרא שר צבאו של יבין מלך חצור בכדי להורגו ולהסיר בכך את האיום מעל שבטי ישראל²:

“אמר ר”נ בר יצחק: גדולה עבירה לשמה ממצוה שלא לשמה. והאמר רב יהודה אמר רב: לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצות אפילו שלא לשמן שמתוך שלא לשמן בא לשמן?! אלא אימא: כמצוה שלא לשמה. דכתיב: “תבורך מנשים יעל אשת חבר הקני, מנשים באהל תבורך”. מאן נשים שבאהל? שרה רבקה רחל ולאה.”

הראשונים דנו במעשיה של יעל, ובדומה לכך גם במעשיה של אסתר שנבעלה באיסור למלך אחשורוש³, מעשים שלכאורה נוגדים את העיקרון ההלכתי לפיו גילוי עריות, שבכללו איסור אשת איש, הוא מהעבירות שאינן נדחות מפני פיקוח נפש. התשובה המופיעה בדבריהם של בעלי התוספות מתבססת על ההבחנה בין פיקוח נפש של אדם פרטי לפיקוח נפש ציבורי-לאומי⁴:

“ועשתה עבירה לשמה כדי להציל את ישראל”.

גם המהרי”ק נקט באותה הבחנה⁵:

“ודבר זה מותר לעשות עבירה זו לשמה, אפילו היא אשת איש, כדי להציל כל ישראל, וכן מצינו באסתר שהמציאה עצמה לאחשורוש... כדי שיתאווה לה ויהיה נח להתפתות לעשות לה בקשתה”.

בהמשך לסוגיה זו, דנו הפוסקים האחרונים בהגדרת ‘ציבור’ שלגביו תשתנה פסיקת ההלכה לעומת קבוצה של יחידים שלגביהם לא יהיה שינוי בפסיקת ההלכה. גישתו של בעל השבות יעקב היא, שעל כל קבוצה חלה ההגדרה של ‘ציבור’ לענין זה שלגביו לא חל הדין הרגיל שגילוי עריות אינו דוחה פיקוח נפש. דבריו נאמרו בהתייחס למקרה הבא⁶:

“סיעה של בני אדם שהלכו בדרך ואחד מהם אשתו עימו... ומצאו שם אנשים בני בליעל רוצחנים שהמה מועדים להרוג נפשות...”

קבוצת אנשים זו הצילה עצמה מסכנת המוות על ידי שהאשה אפשרה לפושעים לאנוס

2 נזיר כג ע”ב.

3 סנהדרין עד ע”ב.

4 כתובות ג ע”ב ד”ה ‘ולדרוש להו’.

5 שו”ת מהרי”ק סימן קסז. וראה במשנת המדינה, עמ’ 143, שממעשיה של יעל ומיחס חז”ל למעשיה למד הרב גורן שבמקום צורך חיוני יהיה מותר למרגל יהודי, שנשלח על ידי המדינה למשימת ריגול בארץ זרה, לשאת אשה מקומית שאינה יהודייה וזאת משום שפעולתו נובעת מצורך של הצלת הכלל הגובר על איסורי עריות.

6 שבות יעקב ח”ב סימן קיז.

אותה. בפסיקתו, הכריע השבות יעקב כי על אף שהאשה נאסרה לבעלה, מעשיה אינם נחשבים כעבירה מהנימוק הבא:

”דשפיר עבדה להצלת עצמה והרבים, ומקרי אנוסה לענין זה דלא מיענשה עליה כיון דעשתה לשמה, כמו יעל ואסתר... ואין כאן נדנוד עבירה, שעשתה להצלת רבים...”.

לעומתו, הנודע ביהודה סבר שרק במקרה של הצלה לאומית ניתן לחלק בין פסיקה ליחיד ופסיקה ציבורית⁷:

”אסתר שאני, שהיתה להצלת כלל ישראל מהודו ועד כוש, ואין למדין הצלת יחידים מהצלת כלל ישראל מנער ועד זקן מהודו ועד כוש”.

להלן תוצג תפיסתו של הרב גורן להבחנה בין פסיקת ההלכה ליחיד ולציבור כפי שמשקפת ממספר סוגיות הלכתיות בהן עסק.

ג. היתר לחימה בשבת

במהלך כהונתו כרב הראשי הראשון של צה"ל, הובאו בפני הרב גורן שאלות הלכתיות רבות שנבעו מהצורך להתמודד לראשונה מזה מאות שנים עם מציאות של צבא יהודי במדינה יהודית, מציאות המעוררת שאלות הלכתיות מערכתיות ולא רק שאלות פרטיות של יהודים ששרתו בצבאות שונים, כפי שנידונו עד אז בספרות ההלכה. בחלק מהמקרים, היבטי פיקוח הנפש שהצריכו את ביצוע המשימות הביטחוניות לא היו איום מידי וישיר על החיילים שביצעו אותן, אלא נבעו משיקולים מערכתיים של ביטחון לאומי כגון הצורך בשמירת כוונות, בהרתעת האויב או בפעילות למניעת טרור וחבלה. הרב גורן זיהה את ההבדל בין הדיונים ההלכתיים הקלאסיים בנושא פיקוח נפש לבין המציאות של פיקוח נפש ציבורי וראה בהגדרת כללים הלכתיים בנושא זה את אחד האתגרים הגדולים העומדים בפניו, וכך כתב בהקדמה לספרו משיב מלחמה⁸:

”שונה היא פסיקה זו, מפסיקה הלכתית אזורחית רגילה, ושונה הוא ספר זה מכל ספרי שו"ת. באשר לנושאים שבספר זה, אין להם מסורת רצופה של פסיקה מדור דור. אין להם חלק מקביל בשולחן ערוך, ולא בספרי הפוסקים. מאז מלחמת בר כוכבא כ-ס"ה שנה לאחר חורבן הבית השני, לא היו הלכות

7 מהדורה תניינא יו"ד סימן קסא.

8 הקדמה לכרך א.

מלחמה וצבא ובטחון לאומי אקטואליים בחיי העם. קרוב לאלפיים שנה הופיעו בעיות אלו כ"הלכתא למשיחא".

מציאות זאת חייבה את הרב גורן להביא לידי ביטוי את רוחב ידיעותיו, עצמאותו ומקוריותו ולחדש הגדרות הלכתיות עבור הפסיקה הביטחוני-ציבורית שלא הייתה קיימת לפניו. במסגרת זאת, דן הרב גורן בכסיס ההיתר ההלכתי לקיים מלחמה בשבת וחידש כי קיים הבדל בין מקור ההיתר, ובהתאם לכך גם בין גדרי ההיתר, של הצלת יחידים בשבת בעת פיקוח נפש לעומת ההיתר הציבורי לקיום מלחמה בשבת.

עצם ההיתר לכצע מלאכות האסורות בשבת לשם הצלת חיים או אפילו לשם ספק הצלת חיים מפורש בכמה מקורות בתלמוד, כגון⁹:

"תניא נמי הכי: מחמין חמין לחולה בשבת בין להשקותו, בין להברותו. ולא שבת זו בלבד אמרו, אלא לשבת אחרת. ואין אומרים נמתין לו שמא יבריא אלא מחמין לו מיד מפני שספק נפשות דוחה את השבת ולא ספק שבת זו אלא אפילו ספק שבת אחרת... תנו רבנן: מפקחין פקוח נפש בשבת והזריז הרי זה משובח ואין צריך ליטול רשות מב"ד".

לא רק פיקוח נפש של אדם פרטי, אלא גם קיום מלחמה בשבת כנגד אויב המסכן אוכלוסייה של עיר או מספר עיירות הותר בשבת¹⁰:

"אמר רב יהודה אמר רב: נכרים שצרו על עיירות ישראל אין יוצאין עליהם בכלי זיינן ואין מחללין עליהן את השבת... במה דברים אמורים כשבאו על עסקי ממון, אבל באו על עסקי נפשות יוצאין עליהן בכלי זיינן ומחללין עליהן את השבת. ובעיר הסמוכה לספר אפילו לא באו על עסקי נפשות אלא על עסקי תבן וקש יוצאין עליהן בכלי זיינן ומחללין עליהן את השבת".

ובעקבות כך נפסק בשלחן ערוך¹¹:

"יש מי שאומר שבזמן הזה אפילו באו על עסקי ממון מחללין שאם לא יניחנו ישראל לשלול ולבוז ממנו יהרגנו והוי עסקי נפשות".

האחרונים תמחו על הנימוק להיתר חילול השבת שנפסק בשלחן ערוך¹²: "וצריך עיון, דיניחנו ליקח הממון ולא יחלל שבת" ? ! ותשובתם מתבססת על ההבחנה בין פסיקה ציבורית לפסיקה ליחיד ונובעת מההבנה כי הריבוי הכמותי של היחידים המרכיבים את הציבור יוצר

9 יומא פד ע"ב.

10 עירובין מה ע"א.

11 אר"ח סימן שכט סעיף ז.

12 מגן אברהם שם ס"ק ה.

מגוון דעות וחוסר יכולת לשלוט על כל פרט ופרט מהקבוצה ובכך מגדיל את החשש לסכנת חיים במקרה זה¹³:

”והני מילי כשבאו על רבים, דבודאי יש לחוש שיעמוד אחד נגדם ולא ירצה ליתן להם ממונו ויהרגוהו, ולכן הוי כמו שבאו על עסקי נפשות. אבל כשבאו על יחיד, יניח ליקח ממונו ולא יחלל את השבת.”

על פי נימוק זה, ההבדל בין יחיד לציבור אינו שינוי במהות ההיתר של חילול השבת משום פיקוח נפש ובשני המקרים ההיתר נובע מהסיכון הפוטנציאלי לחיי אדם, וההבדל אינו אלא הבדל מעשי: ריבוי היחידים והתאספותם יחד, יוצרים חשש לסכנה שלא קיימת אצל יחיד בודד.

הרב גורן התקדם צעד נוסף בהבחנה בין יחיד לציבור בנוגע להיתר המלחמה בשבת. לשיטתו, המקורות שהובאו לעיל ביחס להיתר פיקוח נפש ולחימה בשבת עוסקים במקרים של סכנת חיים של יחיד או של קבוצת יחידים בלבד ולכן הנימוק המובא בהם להיתר הלחימה בשבת הוא הנימוק של פיקוח נפש. אולם ביחס למקרה של סכנת חיים לאומית, בעת חשש למלחמה מול עם אחר או מול קבוצת לוחמים הנתמכת על ידי עם אחר ומניעה אינם רק אינטרסים אישיים, מחדש הרב גורן כי מקור ההיתר ללחימה הוא שונה וממילא גם גררי ההיתר שונים¹⁴:

”במס’ עירובין אין אנו עוסקים במצב מלחמה ממש בקנה מידה מדיני, אלא בתקרית בודדת שחבורת שודדים צרה על עיירה שלנו לגנוב תבן וקש או אפי’ לרצוח ולהרוג ואין שורר מצב של מלחמה עם מדינה או עם מסוים, לכן אין דנים אותם כאילו היה שורר מצב מלחמה בנינו, אלא כהתנפלות של ליסטים שחייבים להצילם מטעם ”לא תעמוד על דם רעך” ומטעם פיקוח נפש. אבל אין אפשרות להפעיל על תקרית מקומית מעין זו את ההיתר המלחמה בשבת מטעם ”עד רדתה”, הנאמר אך ורק כאשר פורצת מלחמה ממש בין ישראל לאומה אחרת או כאשר ההתנפלויות של הגויים על עירונינו מקבלות אופי רחב של פתיחת מלחמה בחזית מסוימת, ונתמכת ע”י העם של האויב, ולא ע”י חבורת שודדים או מסתננים לצורך אינטרסים פרטיים, אזי דינה כדין מלחמה, אשר ביחס אליה אפשר להפעיל תמיד את ההיתר של ”עד רדתה” גם במלחמת מגן, כי המלחמה נעשית ע”י העם ולא ע”י יחידים.”

13 משנ”ב שם ס”ק טז.

14 משיב מלחמה כרך א עמ’ צח. וביחס למקורותיו של הרב גורן לחידוש היתר המלחמה בשבת מהנימוק של ”עד רדתה” ראה במשיב מלחמה כרך א עמ’ פח-צג, קח.

לדברי הרב גורן, הפסוק: "ובנית מצור על העיר אשר הוא עשה עמך מלחמה עד רדתה"¹⁵, ודרשת שמאי על פסוק זה, המלמדת שיש להמשיך את המלחמה עד לשלביה הסופיים אפילו בשבת: "עד רדתה" - אפילו בשבת"¹⁶, מהווים מקור להיתר מיוחד לקיום מלחמה הנובעת ממניעים לאומיים בשבת, ללא תלות בפיקוח נפש הנלווה לאקט המלחמתי, שלמעשה מתיר את איסורי השבת בפני כל צרכי המלחמה¹⁷:

"היתר זה מבוסס על הדרשה "עד רדתה" - אפילו בשבת, שהיא קטיגוריה מלחמתית טהורה, ובאה להוכיח שמצות הלחימה היא הדוחה שבת ולא פיקוח הנפש שבה..."

הרב גורן הסביר כי התפיסה העומדת בבסיס ההיתר לביצוע מלאכות האסורות בשבת בעת פיקוח נפש של יחיד או קבוצת יחידים הינה כי איסורי השבת עדיין חלים אלא שהחובה להציל חיי אדם גוברת ו'דוחה' אותם. לאור זאת, יש לוודא שכל מלאכה הנעשית מכח היתר זה אכן נחוצה לצורך הצלת חיים ו'דוחה' את איסורי השבת, אולם כל פעולה שאין בה בכדי הצלת חיים - אסורה. לעומת זאת, על פי ההיתר לקיום מלחמה לאומית בשבת, המתבסס על דרשת הפסוק "עד רדתה", איסורי השבת 'הותרו' באופן גורף ביחס לכל צרכי המלחמה¹⁸:

"ונוכחנו לראות שההיתר של "עד רדתה" עדיף על ההיתר של פיקוח נפש המבוסס על המקרא של "אשר יעשה אותם האדם וחי בהם". משום שפיקוח נפש דוחה את שמירת השבת, ומלחמה מתירה להלחם בשבת."

הרב גורן נזקק להסביר מדוע לשיטתו התורה חידשה היתר ייחודי לקיום מלחמה לאומית בשבת ולא הסתפקה בהיתר פיקוח הנפש בשבת, וטען כי יחס התורה לסכנה לאומית שונה מיחסה לסכנת חיים פרטית¹⁹:

"בפיקוח נפש הנזכר בכל מקום שהשבת דחוויה בפניו המדובר בהצלת יחידים, אבל לחימה מטרתה הצלת העם, לטווח רחוק, לכן יש להקל עליה יותר."

השלכות מעשיות של החידוש כי הבסיס להיתר קיום מלחמה בשבת הוא הפסוק "עד רדתה" ולא ההיתר הרגיל של פיקוח נפש הנלמד מהפסוק "וחי בהם" ולכן היחס אל השבת במלחמה הוא כ'הותרה' ולא רק כ'דחוויה', מתבארות על ידי הרב גורן בכמה מקורות ולהלן שלוש דוגמאות:

15 דברים פרק כ פסוק כ.

16 שבת יט ע"א.

17 משיב מלחמה כרך א עמ' צ.

18 משיב מלחמה כרך א עמ' קח.

19 משיב מלחמה כרך א עמ' ק.

הדוגמה הראשונה היא ההיתר מצד דיני 'מוקצה' לשאת נשק בשבת. ההגדרה ההלכתית בדיני מוקצה היא, כי יש לדון את היחס אל כל כלי בהתאם לייעודו ובהתאם לכך כלי שייעודו הוא ביצוע מלאכה האסורה בשבת יוגדר כ'כלי שמלאכתו לאיסור' האסור בטלטול בשבת. לפי עקרון זה, מכיוון שהפעולה העיקרית אליה מיועד נשק חם הינה ביצוע ירייה, שהיא פעולה האסורה בשבת מטעם 'מבעיר' ו'חובל', הרי שהיחס אל הנשק החם צריך להיות כאל 'כלי שמלאכתו לאיסור' האסור בטלטול שבת מחמת דיני מוקצה וכדעה זאת אכן סוברים רוב הפוסקים²⁰. הרב גורן חלק על דעה זו וטען כי רק על פי התפיסה שגם בעת פיקוח נפש איסורי השבת עדיין קיימים אך נדחים מפני הצורך להציל חיים נכון להגדיר את כלי הירייה כ'כלי שמלאכתו לאיסור', אולם על פי התפיסה שבעת מלחמה השבת 'הותרה' לחלוטין הרי שייעוד הנשק הנועד לשימוש בעת מלחמה הינו ירייה לשם פעילות הגנה ובטחון שאין בהן שום צד של איסור אלא מצווה בלבד ולכן נכון להגדירו כ'כלי שמלאכתו להיתר' שאינו אסור בטלטול בשבת מחמת דיני מוקצה²¹:

"אם נאמר ששבת דחוויה אצל פקוח נפש ולא הותרה... יתכן שכלי המיוחד להפעלה במקרה של פקוח נפש בדרך של עשיית אחת מאבות המלאכות שבתורה, שהוא נחשב לכלי המיוחד למלאכת איסור, על אף שמותר להפעילו בתפקידו העיקרי שהכלי מיועד לו, משום שאין זה היתר גמור לפי שיטה זו. אבל כבר בררנו בכמה תשובות אחרות שהיתר ההגנה והלחימה ועשיית פעולות אחרות להגנת הארץ בשבת מטעם דרשת שמאי הזקן את הפסוק "עד רדתה" - "אפילו בשבת", עולה על ההיתר של פקוח נפש הדוחה שבת מטעם המקרא "וחי בהם" - "ולא שימות בהם" כמבואר במס' יומא פ"ג ב', וכי היתר זה לצורך בטחוני הוא הותר ולא דחוי. לכן, מסתבר שכלי נשק המיועדים לכך לשם הפעלתם אך ורק לצורך בטחון המדינה, החיים, השטח והרכוש בפני האויב, שכבר ביארנו שכל הגנה עליהם דוחה שבת, אותם הכלים אינם נחשבים למיוחדים למלאכת איסור ואינם נחשבים איפוא כמוקצה בשבת מחמת איסור".

דוגמה נוספת להשלכות של היתר הלחימה בשבת מטעם "עד רדתה" ולא מטעם פיקוח נפש הוא ההיתר לבצע פעולה אזרחית הכרוכה באיסורי שבת לשם רכישת קרקע בארץ ישראל

20 להרחבה בנושא זה ניתן לעיין במאמרו של הרב יהושע בן מאיר, "האם נשק הוא מוקצה בשבת?", תחומין, ז עמ' 174-178, והערה מס' 5 של העורך בעמ' 176.

21 משיב מלחמה כרך ב עמ' נד. חשוב לציין כי במסקנתו הגביל הרב גורן את ההיתר לנשיאת נשק בשבת ל'שעת צורך גדול' בלבד וראה דבריו שם בעמ' נו. כמו כן יש להעיר כי במסקנתו במשיב מלחמה כרך ב עמ' נו כתב: "היתר זה כוחו יפה רק לחייל..." ובשונה מכך בתרומת הגורן עמוד 249 התיר מכח נימוק זה גם נשיאת נשק בשבת ע"י אזרחים הנושאים נשק באופן קבוע ומהווים כח אבטחה.

מידי נכרי. הרב גורן הסביר כי מהותו של ההיתר הנלמד מדרשת שמאי מהפסוק "עד רדתה" הוא כפול: ראשית, ההיתר נובע מהנימוק הבא²²:

"מטעם הסמכות המלכותית לחייב להשמע לדבר המלך והסנהדרין ומטעם חובת מסירות הנפש להשגת הנצחון המוטלת על כל יוצא צבא בישראל".

משמע: עצם חובת הנאמנות והציות לשלטונות המוסמכים להוציא את העם למלחמה, וכן החובה האזרחית המוטלת על כל פרט להתאמץ ולתרום להשגת הניצחון במלחמה ככל יכולתו, הם מצווה בפני עצמה שבכוחה לדחות את איסורי השבת, בלא צורך לבחון האם כל פעולה ופעולה חיונית מטעם פיקוח נפש. שנית, ההיתר של "עד רדתה" מתבסס על ערכה הגדול של מצוות יישוב הארץ, שהיא המניע לקיום המלחמה והיא הגוברת על איסורי שבת. על פי הטעם השני, הסביר הרב גורן את דברי התלמודים כי גם פעולת קניין אזרחית של קרקעות מארץ ישראל מיד נכרי תהיה מותרת אף כשהיא כרוכה בביצוע מלאכות האסורות בשבת²³, וזאת תוך התבססות על דרשת הפסוק "עד רדתה"²⁴:

"למדים אנו מכאן שההיתר "עד רדתה", אינו מוסב רק על כיבוש הארץ בדרכי לחימה, וכי הגורם להיתר זה אינו מצוות הלחימה, או פיקוח נפש כל שהוא במלחמה, אלא מצוות כיבוש הארץ והתנחלותנו בה היא הדוחה שבת, ולכן לא רק כיבוש בדרכי לחימה דוחה שבת, אלא גם גאולת הארץ בדרכים אזרחיות והתנחלות על הקרקע שמטרתה מניעת אפשרות להשתלטות הגויים עליה...".

דוגמה השלישית היא היתר החזרה למחנה בשבת של חיילים העוסקים פינוי גופות חללי צה"ל משדות הקרב. על אף ההלכה שאין לפנות מת ממקומו במהלך השבת²⁵, חילק הרב גורן בין מת פרטי לבין חלל צה"ל שגופתו מוטלת באזור הקרבות וטען כי להשאר חללי צה"ל בשדות הקרב במשך זמן ממושך יכולות להיות השלכות מוראליות שתשפעה על הלוחמים באופן שיפחית את עוצמת הלחימה ויפגע בהישגים הצבאיים. בנוסף, ציין הרב גורן כי קיים חשש לחטיפת הגופות בידי האויב ושימוש בהן כאמצעי לחץ לשם השגת הישגים מדיניים או צבאיים. לאור שני נימוקים אלו פסק הרב גורן כי בפינוי גופות חללי

22 משיב מלחמה כרך א עמ' צג.

23 גיטין ח ע"ב. ירושלמי מועד קטן פרק ב הלכה ב.

24 משיב מלחמה כרך א עמ' ק. יש להעיר כי הרב גורן מסייג את ההיתר לביצוע פעולות אזרחיות לשם רכישת קרקעות מארץ ישראל מנכרים בשבת לפעולות הכרוכות באיסורי דרבנן בלבד. וראה גם: תרומת הגורן עמ' 249.

25 עי' שו"ע או"ח סימן שיא.

צה"ל יש משום פיקוח נפש המתיר את ביצוע המלאכות הכרוכות בכך בשבת²⁶. במסגרת דיון זה, עסק הרב גורן בשאלת חזרתם של העוסקים בפינוי גופות החללים למקומם בשבת. מלבד הנימוק הביטחוני של נחיצות החיילים המפנים ככוח תגבור בבסיס המקורי ומלבד הנימוק של החשש שמא אם לא נתיר להם לשוב למקומם יתרשלו או יתמהמהו בביצוע משימה דומה בפעם הבאה, צירף הרב גורן נימוק להיתר חזרתם מטעם ההיתר של "עד רדתה" המרחיב את גדרי ההיתר של ביצוע מלאכות בשבת בעת לחימה אף לפעולות שהן חלק מצרכי המלחמה אף שאינן לצורך ישיר של פיקוח נפש²⁷:

"לפי"ז יוצא שבמצב שלנו בקוי הגבול בעמדות ובמוצבים מאחר שהגדרנו את עצמינו כנתונים במצב מלחמה לפחות מקומית עם האויבים, יש להפעיל את ההיתר של "עד רדתה". ולהתיר לחיילים היוצאים ברכב אפילו לפינוי חללים לפי ההיתר הנ"ל לחזור למקומם...".

חידוש זה של הרב גורן, לפיו בעת מלחמה השבת 'הותרה' ביחס לכל צרכי הלחימה, אף אלו שאינן בהם משום צורך לפיקוח נפש, מכח היתר הלכתי מיוחד שאינו ההיתר הרגיל של פיקוח נפש, זכה להתנגדות מצד פוסקי הלכה שונים. כדוגמה ניתן לציין את דעתו של הרב משה צבי נריה זצ"ל שטען כי היתר קיום המלחמה בשבת הינו חלק מההיתר לביצוע מלאכות בשבת לצורך פיקוח נפש ואילו דרשתו של שמאי "עד רדתה" – אפילו בשבת" לא באה לחדש היתר ייחודי עבור הלחימה בשבת אלא באה לציין הבדל מעשי בין גדרי פיקוח נפש במלחמה לגדרי פיקוח נפש של אדם פרטי. לדבריו, בניגוד לפיקוח נפש פרטי, שמותר יהיה לחלל שבת עבורו רק לשם פעולות שיש בהן צורך ישיר, את המלחמה יש להמשיך עד לניצחון המוחלט ולא לעוצרה בשלבי ניצחון חלקיים שניתן היה לחשוב שאינן בהם כבר חשש פיקוח נפש. הסיבה לכך היא, שמלחמה, בניגוד לפיקוח נפש פרטי, היא פעולה נרחבת עם אילוצים רבים ועם קושי לצפות התפתחויות שונות שיכולות לקרות, ולכן כח ההיתר מטעם פיקוח נפש בה רחב יותר²⁸. חשוב לציין גם, כי למעשה, בפסיקותיו ביחס לביצוע משימות צבאיות וביטחוניות בשבת, לא בקלות ובאופן גורף התבסס הרב גורן על ההיתר ללחימה בשבת מטעם "עד רדתה" וצמצם מאוד את ההיתרים ההלכתיים שניתן היה לבסס על מקור זה²⁹.

26 משיב מלחמה כרך ב עמ' ריז-רכ.

27 משיב מלחמה כרך ב עמ' ריט. ועי' שם שלמסקנה הכריע הרב גורן שההיתר לחזרתם יהיה רק ברגל אך לא ברכב.

28 ראה במאמרו של הרב משה צבי נריה, "על היתר המלחמה בשבת", בהוצאת ישיבת כפר הרואה, תשכ"ב, עמ' 2.

29 סקירה מקיפה על הגישה המצמצמת שנקט הרב גורן בשימוש בהיתר לביצוע מלאכות במהלך משימות צבאיות וביטחוניות על אף חידושו שהשבת 'הותרה' מטעם "עד רדתה" ראה בעבודת הדוקטורט של סרן

ראוי לעמוד על עומקם של דברים ולהבין את התפיסה שעמדה בבסיס החידוש של הרב גורן לפיו קיים הבדל הלכתי מהותי בין ההיתר לבצע מלאכות בשבת לשם פיקוח נפש פרטי ובין ההיתר לעריכת מלחמה בעלת משמעות לאומית בשבת. הרב אביעד הולנדר טען כי התפיסה העיקרית שהביאה את הרב גורן לתת משמעות הלכתית שונה לפעילות צבאית-מלחמתית בשבת היתה התפיסה כי מדינה יהודית עצמאית מהווה חידוש המחייב התייחסות הלכתית השונה באופן מהותי מההתייחסות ההלכתית לצרכי הפרט או הקהילה כפי שנידונו לאורך שנות הגלות, כאשר נקודת המוצא בדיון ההלכתי ביחס למדינה ולמוסדותיה הוא כי לא ייתכן שההלכה תגביל ולא תאפשר קיום מדינה יהודית מודרנית על כל צרכיה הלאומיים³⁰. ביטוי מפורש לכך נתן הרב גורן במכתבו אל הסופר יהודה בורלא³¹:

“אנו יכולים להצהיר קבל עם ועולם, כי קיימת אפשרות מלאה ללא כל סייג, להשתית את אורח חיים במדינה על פי חוקי התורה וההלכה היהודית... השיטה אומרת שלא רק נימוקי פקוח נפש מהווים יסוד להתיר איזו שהיא פעולה ביטחונית בשבת ולא מטעמי פקוח נפש הותרה הלחימה בשבת לפי חכמי התלמוד, כי גם כאשר לא קיימים כל חששות של פקוח נפש... והפעולה נעשית רק לשם השגת יתרון טריטוריאלי צבאי על האויב, גם כשיתברר בוודאות שלא צפויה כל סכנה לאדם אם לא נשיג את היתרון הזה... בכל זאת מתירה ההלכה את הפעולה בשבת אם אין אפשרות אחרת להשגת מטרתה, משום שעצם קיומה של המדינה, כיבוש הארץ, החזקת בטחונה ושלימות שטחה דוחה שבת בעת הצורך”.

ד. פדיון שבויי צה"ל

עוד מימי האבות ולאורך כל ההיסטוריה היהודית התמודדו בני ישראל והעם היהודי עם הצורך לפדות שבויים וחטופים מידי האומות. השילוב הנורא של קושי נפשי עצום, סכנת חיים ותלות מוחלטת בשובים, הביאו להגדרה ההלכתית ולהתייחסות של החברה היהודית לפדיון השבויים כ"מצוה רבה"³² עד כדי ההגדרה ש"אין לך מצוה גדולה כפדיון שבויים"³³. על אף החשיבות הגדולה של מצווה זאת, ההלכה מסייגת את קיומה ואינה מתירה לפדות את

הרב אביעד הולנדר "דיוקנו ההלכתי של הרב שלמה גורן: עיונים בשיקולי הפסיקה ודרכי הביסוס במאמרו ההלכתיים" (אוניברסיטת בר אילן, תשע"א), עמ' 222-231 (להלן: "דיוקנו ההלכתי של הרב גורן").

30 הרב אביעד הולנדר, "דיוקנו ההלכתי של הרב גורן", עמ' 225-226.

31 הרב שלמה גורן, "תקפה של ההלכה היהודית לדורות: תשובה לסופר יהודה בורלא", פורסם במחניים ו: (כה אייר תשי"ט, 1959), עמ' 6-7.

32 בבא בתרא ח ע"א-ב.

33 רמב"ם הלכות מתנות עניים פרק ח הלכה י.

השבויים בדמי כופר העולים על הסכום המקובל: "אין פודין את השבויין יתר על כדי דמיהן מפני תיקון העולם"³⁴. הנימוקים לכך, כפי שמבואר בתלמוד הבבלי, הם החשש שמא יפול עול כלכלי כבד מדי על הציבור או שמא הדבר יעודד את הגויים לשבות עוד ועוד שבויים מבני ישראל³⁵.

בשונה מהמציאות בה עסקו התלמוד והפוסקים, מתמודדת מדינת ישראל בשנות קיומה עם שאלת המחר הראוי לפדיון שבויי צה"ל לא במישור הכלכלי אלא במישור הביטחוני-מדיני-מוסרי, שהרי צבאות האויב וארגוני המחבלים לא דרשו תשלום כופר תמורת השבויים והחטופים אלא דרשו שחרור חיילים או מחבלים המוחזקים בידי מדינת ישראל. הדילמות העומדות בפני מקבלי ההחלטות במדינת ישראל הן: האם יש להעדיף את שלומם של שבויים בודדים למול הסיכון הצפוי לרוב אוכלוסיית המדינה עם שחרור מאות מחבלים מהכלא? מהו היחס המספרי הראוי בין השבויים שהמדינה מקבלת בחזרה לבין המחבלים המשוחררים לחופשי? והאם אין בשחרור מחבלים טרם מימוש עונשם בכדי לשחוק את ההרתעה בפני מחבלים עתידיים? בנושא זה חידש הרב גורן כי האומדן של "כדי דמיהם" הינו על פי המקובל בעולם בעסקאות דומות של חילופי שבויים או חטופים, ובהתייחסות ל"עסקת ג'יבריל" בה שוחררו כ-1150 מחבלים תמורת שחרורם של שלושה חיילי צה"ל שנחטפו בלבנון כתב³⁶:

"הרי אלף מאה וחמישים רוצחים ומחבלים שנדרש מאיתנו לתת תמורת שלושה שבויים יהודים הם בוודאי יתר על כדי דמיהם של שבויינו... זהו מעל ומעבר למקובל בעולם, ובדיספרופורציה כזאת... ברור שהם נכללים בתקנת המשנה שאין לפדות את השבויים יתר על כדי דמיהם".

לאורך רוב תשובתו ביחס למקרה זה, נקט הרב גורן בגישה המקובלת על רוב הפוסקים וכפי שעולה מדברי התלמוד, שיש להעדיף את טובת הציבור על פני טובת הפרט ולא לשחרר מחבלים תמורת שבויי צה"ל. הרב גורן אף ציין, כדעת רוב הפוסקים ושלא כדעת התוספות³⁷, כי גם במקרה בו קיימת סכנת חיים ברורה לשבויים, טובת הציבור גוברת ואין לפדותם יתר על שוויים הן מבחינה כלכלית והן מבחינת היחס המספרי למחבלים המשוחררים תמורתם. בנוסף, טען הרב גורן כי במציאות המודרנית בה שחרור השבויים אינו תמורת כסף אלא תמורת שחרור לחופשי של מחבלים-רוצחים, גם בעלי התוספות היו מודים שאין לשחרר את השבויים במחיר זה אף במקרה בו קיימת סכנת חיים לשבויים, בגלל ההתגברות של

34 גיטין פרק ד משנה ו.

35 גיטין מה ע"א.

36 תורת המדינה עמ' 434-433.

37 תוספות גיטין נח ע"א ד"ה 'כל מומן שפוסקין עליו'.

סכנת החיים הציבורית הנובעת ממהלך שכזה³⁸. אולם, בסוף התשובה טען הרב גורן טיעון המהווה תפנית חדה ולפיו יש לחלק בין שבוי או חטוף פרטי לבין אדם שנשבה או נחטף במסגרת שליחות או משימה לאומית, שלגביו חובתה הלאומית של המדינה לפדותו בכל מחיר, אף אם המדינה מסכנת את עצמה בכך³⁹:

“אולם על אף כל האמור לעיל, ייתכן שבמקרה של שבויי מלחמה של חיילים שנשבו תוך מילוי שליחות של המדינה ששלחה אותם למשימות המלחמה, מוטלת חובה קדושה לעשות הכל לשחרורם, ואין עליהם כלל המיגבלות של המשנה “אין פודין את השבויים יתר על כדי דמיהם”, משום שחיילינו נפלו בשבי במילוי שליחות המדינה... אין המדינה יכולה לשחרר עצמה מנקיטת כל האמצעים להוציאם מן השבי ואין להפעיל בהם הקריטריון של כדי דמיהם או יתר על כדי דמיהם, בגלל האחריות המוטלת על המדינה ועל הצבא לשמור על חייליו בכל מחיר. לכן ייתכן שחייבים היינו לשחררם גם בתמורת שחרור של מאות מרצחים, אע”פ ששחרורם של המחבלים עלול לסכן את המדינה ביתר שאת וביתר עוז מאשר לפני השחרור, כי אין מחיר לחייהם של חיילנו שנפלו בשבי בשליחותנו ובמילוי תפקידם הלאומי והצבאי. זה מה שנראה בעיני בסוגיא מסובכת זו”.

יש לציין כי חלוקה דומה, בין שבוי ‘פרטי’ שלגביו חלה ההלכה ש”אין פודין את השבויין יתר על כדי דמיהן” לבין חייל צה”ל שבוי שלגביו לא קיימת מגבלה הלכתית זו, נאמרה גם על ידי הרב שאול ישראלי⁴⁰:

“ועולה מהדברים האמורים, שאם - למשל - יבטיח אדם את עצמו בחברת ביטוח תמורת תשלום שמשלם לה, שבמקרה של שבי יפדוהו בדמים מרובים; מאחר שבכגון דא החיוב של החברה הוא כלפי האדם שהבטיח את עצמו בה, והם אינם אלא כעושים שליחותו, רשאים הם ואף חייבים, לפדותו בכל ממון שהוא כפי שחייבו את עצמם כלפיו תמורת התשלום ששילם להם עבור התחייבותם, ואין תקנת חכמים שאין פודים את השבויים אלא בכדי דמיהם מונעת זאת, שהרי באדם הפודה את עצמו אין שום הגבלות... ועל פי זה נראה, שמנקודת מבט זו, יש לראות את חובת המדינה בפדיון שבויי המלחמה. שכיון שאלה יצאו למלחמה בשליחות המדינה ומטעמה, להגנת העם היושב בציון, הרי קיימת ועומדת התחייבות בלתי כתובה, אבל מובנת מאליה, שכל טצדקי שיש בידי המדינה לעשות (בגבולות סבירים שאינם

38 תורת המדינה עמ' 435-434.

39 תורת המדינה עמ' 436-435.

40 חוות בנימין כרך א עמ' 90.

פוגעים בבטחונה הכללי) כדי לפדותם במקרה שיפלו בשבי. וכשם שקיימת התחייבות מעין זו לדאוג לרפואתם והבראתם במקרה של פציעה ונכות, וכן לדאוג למשפחותיהם במקרה של הפגעים ח"ו במלחמה, כך לא נופל מזה החיוב לנקוט כל פעולה שהיא לשם הוצאתם מן השבי "דכולהו איתנהו בה". וכיון שמה שהמדינה יכולה לעשות בזה הוא מכח החיוב שקבלה על עצמה, תמורת השירות שלהם, הרי אין זה אלא כאילו הם פודים את עצמם, שבזה כמבואר לעיל לא קיימת שום הגבלה, ולא שייך בזה התקנה שאין פודין את השבויים יתר על דמיהם.

מעיון בנימוקים שהביאו הרב גורן והרב ישראלי להבדל בין חייל צה"ל שבוי לשבוי 'פרטי' נראה כי קיים ביניהם הבדל מהותי. בנימוקו של הרב ישראלי לא באה לידי ביטוי העובדה שהחייל משרת במוסד ציבורי-ממלכתי ומהווה 'שליח ציבור'. לדבריו, הייחוד של החייל השבוי על פני האזרח השבוי הוא ההתחייבות, הבלתי כתובה, שהתחייבו כלפיו מוסדות המדינה לדאוג לו בכל מקרה של אסון ולפדותו בכל מחיר אם ייפול בשבי. התחייבות מעין זו יכולה להיות, באופן תיאורטי, גם בין שני אנשים פרטיים, בין בעל לאשתו או כפי הדוגמה שהביא הרב ישראלי, בין חברת ביטוח לאדם פרטי. ההתחייבות המוקדמת גורמת לכך שכביכול עול פדיית השבוי אינו מוטל על הציבור אלא על האדם עצמו והוא שפודה את עצמו ובמקרה כזה לא חלה ההגבלה שיש לפדות רק עד "כדי דמיהם". בשונה מכך, טענתו של הרב גורן היא כי במקרה בו השבוי הינו אישיות ציבורית כגון חייל, לא קיימת החלוקה הרגילה הקיימת במקרה של אדם פרטי שבוי בין הסיכון בו נמצא השבוי לבין העול הכלכלי והסיכון הנגרמים לציבור כתוצאה מפדיון השבוי. זאת, משום שהאדם הפרטי במקרה זה, החייל-השבוי, הוא למעשה אישיות ציבורית שנפלה בשבי במסגרת שליחותה הציבורית. ולכן במקרה זה לא ניתן לומר שטובת הציבור גוברת ואין לפדות את השבוי שהרי טובת השבוי היא טובת הציבור.

עצם החלוקה בין שבוי 'פרטי' לבין חייל שבוי וההתייחסות אל החיל השבוי כ'שליח ציבור' שפדייתו אינה נשקלת אל מול טובת הציבור אלא מהווה חלק מטובת הציבור וכן פסיקתו של הרב גורן שיש לפדות את שבויי צה"ל אף "יתר על דמיהם" בשונה מהעולה מההכנה הפשוטה בתלמוד והפוסקים, מראים את ייחודו של הרב גורן כפוסק בעל אחריות ציבורית וראיה ממלכתית המבחיין ומחלק בין פסיקה ליחיד ובין פסיקה ציבורית.

ה. פעילות תחנות כח בשבת

פעילות תחנות הכח במדינת ישראל בשבתות יוצרת בעיה הלכתית הנוגעת לכל שומרי השבת במדינה וזאת בגלל ההלכה האוסרת הנאה ממלאכה הנעשית בשבת באיסור, לכל

הפחות במהלך השבת עצמה⁴¹. לפי הלכה זאת, היתר השימוש במהלך השבת בחשמל לצרכי תאורה, מיזוג וחימום המזון, מוטל בספק. פעילותן של תחנות הכח בשבת מהווה בעיה לא רק לצרכני החשמל אלא גם לעובדים בתחנות הכח הנדרשים לבצע משימות של פיקוח ואחזקה, הכרוכות בחילול השבת.

גישת החזון איש בסוגיה זאת היתה מחמירה והוא אסר כל הנאה מזרם החשמל הציבורי בשבת, הן משום איסור ההנאה ממלאכה הנעשית בשבת באיסור והן בכדי לשדר מסר ציבורי של כאב וחוסר הסכמה לחילול השבת⁴²:

“אבל אם נעשה בתחנת החשמל בשבת ע”י ישראל, שאינו משמר שבתו, אסור להינות ממנו. ואף אם הוא באופן שיש היתר בשימושו מן הדין, אסור להשתמש בו מפני שיש בשימושו איסור חילול השם, שאינו חס לכבוד שמים כיון שהוא שימוש ציבורי, והעובד בשבת הוא עושה במרד ר”ל. והנהנה ממעשיו מעיד ח”ו שאין ליבו כואב על חילול שבת”.

לעומתו, התיר הרב גורן את העבודה בתחנות הכח ואת השימוש ברשת החשמל הציבורית בשבת. את ההיתר לביצוע מלאכות האסורות בשבת במהלך העבודה בתחנה נימק הרב גורן ב'חשש פיקוח נפש' תוך שהוא מסתמך על ההסתברות לפיה בודאי יקרו, במקומות שונים ברחבי הארץ ובמהלך כל שבת, מקרי מחלה או פציעה שיש בהם משום סכנת חיים, וכן בודאי קיימים חולים או פצועים שיש במצבם הבריאותי משם סכנת חיים והם נמצאים בבתים פרטיים בהם לא קיימים גנראטורים או מערכות גיבוי אחרות לשמירת זרם החשמל. התלות של חולים אלו בתאורה או במכשירים רפואיים חשמליים וחוסר היכולת להתמקד באספקת חשמל למוסד מסוים או לאזור מסוים בכדי לספק את הצורך של חולים אלו בחשמל, מגדירים את עבודות הפיקוח והאחזקה בשבת בתחנות הכח המספקות חשמל לכלל המדינה כמותרות מטעם 'חשש פיקוח נפש'⁴³:

“ואם לא נרשה את התורנות בשבת בתחנות החשמל ולא נרשה לערוך תיקונים במקרה של תקלה פתאומית, יוצא שלא נוכל לקיים את אספקת החשמל הסדירה בשבתות למדינה, ונמצא כי הדברים הם בגדר פיקוח נפש ממש. כי במדינה של מיליונים אפשר לשער מראש ע”פ סטטיסטיקה פשוטה שמדי שבת בשבתו מתרחשים מקרי חרום רפואיים רבים. ומכיון שאין אנו יודעים היכן ומתי זה יקרה, חייבים אנו לשמור על אספקת חשמל תקינה

41 תרומות פרק ב משנה ג. תוספתא שבת פרק ג הלכה ג. שבת טו ע”א (וכן מקבילות במקורות נוספים בתלמוד הבבלי), שו”ע או”ח סימן שיח סעיף א. וכן שו”ע או”ח סימן שכה סעיפים ה-ו.

42 חזון איש או”ח הלכות שבת סימן לח סעיף ד.

43 תורת המדינה עמ' 322.

ורצופה לכל המדינה, בגינם של החולים והפצועים וכיוצ"ב המצויים בכל שבת, ונמצאת העבודה בשבת בתורנות בתחנות הכח מותרת, מטעם חשש פיקוח נפש כזה".

היתרו של הרב גורן נסתר לכאורה מפסיקה עקרונית של הנודע ביהודה ושל החת"ם סופר שדנו בשאלת ההיתר לבצע ניתוחי מתים לצרכי לימוד רפואה וחידשו כי פיקוח הנפש הדוחה איסורי תורה הוא רק כאשר המקרה של סכנת החיים נמצא בפנינו, אולם אם פיקוח הנפש הוא רק משום חשש עתידי שמא יזדמן בפנינו חולה מסוכן, אין זה המצב של פיקוח נפש בו קיים ההיתר לבצע פעולה הכרוכה באיסור⁴⁴. על פי זה, כיצד ניתן להתיר את ביצוע המלאכות עבור אספקת זרם החשמל בשבת בגלל החשש שמא יהיו חולים ופצועים מסוכנים, שאינם 'בפנינו', הזקוקים לו? ! כתגובה לדברים אלו הסביר הרב גורן כי הוא מתבסס על שיטת החזון איש החולק על ההגדרות של הנודע ביהודה והחת"ם סופר ומחדש הגדרה שונה לפיה פיקוח הנפש הדוחה את איסורי השבת תלוי בשאלת השכיחות של הסכנה ואם, לדוגמה, המחלה שכיחה, נתיר ביצוע מלאכות בשבת אף שאין חולה בפנינו. על פי הגדרה זאת חילק הרב גורן בין הפסיקה הפרטית לפסיקה הציבורית: לאור האחריות הציבורית המוטלת על חברת החשמל לספק חשמל לכלל תושבי המדינה, הרי שיש לבחון במקרה זה את התלות של חולים מסוכנים בזרם החשמל בראיה ציבורית. ומכיוון שבוודאות מתרחשים מדי שבת, ברחבי המדינה כולה, מקרים המוגדרים כמקרי חרום רפואיים שהמענה להם תלוי בזרם החשמל הרי שזהו מקרה של מחלה מצויה ושכיחה על אף שהחולה אינו בפנינו. מעבר לכך, מלשונו של הרב גורן משמע שהבין כי אף הנודע ביהודה והחת"ם סופר יודו שהחשש הלאומי למקרים של חולים מסוכנים בשבת מוגדר כ'חולה לפנינו' המתיר את ביצוע מלאכות הפיקוח והאחזקה של תחנות הכח בשבת וכן יוצר את ההיתר להנאה מזרם החשמל לכלל הציבור⁴⁵:

"מכיוון שהסטטיסטיקה מראה שבכל שבת ישנם מקרים רבים של חולים בסכנה הנוזקים לעזרה, ולשם כך יש להדליק אור ולהפעיל כל מיני מיכשורים חשמליים, כדי להגיש להם עזרה מיידית, נחשב הדבר כאילו בכל שבת החולים לפנינו. מכיון שלחברת החשמל יש אחריות לספק זרם חשמל לכל המדינה, ובמדינה קורים מדי שבת מקרים רבים של מקרי חירום רפואיים, אין זה רק בגדר מחלה שכיחה... לכן על סמך פיקוח נפש שיש בהספקת החשמל גם בשבת יש להתיר לקיים תורנות ופיקוח בתחנות הכוח בשבת. במקרה של תקלה מותר לתקן אותה גם בשבת, בגלל הפיקוח נפש

44 נודע ביהודה מהדורא תניינא יו"ד סימן רי, חת"ם סופר יו"ד סימן שלו. לקמן נצטט את דבריהם.

45 תורת המדינה עמ' 325-323. וראה גם תורת הרפואה עמ' 237.

הכרוך בתוצאותיה של הפסקת זרם החשמל בשבת למדינה שלמה או אפי' לעיר ויישוב גדול. בגלל זה נחשבת עבודתם של עובדי תחנת הכח לחיונית ומותרת בשבת... הוא הדין והוא הסברא, יש לומר ביחס להפעלת תחנות החשמל בשבת, שההיתר הוא משום מקרים שיש בהם פיקוח נפש. ולמקרים אלו בין כך חייבות תחנות הכוח לעבוד במלוא העוצמה, כדי לספק חשמל לכל המדינה, שהרי אין יודעים מראש היכן יתרחש מקרה חירום רפואי, והיכן יתעורר מקרה של פיקוח נפש".

גם את היתר השימוש וההנאה של צרכני החשמל בזרם החשמלי בשבתות תלה הרב גורן בהיתר משום פיקוח נפש תוך התבססות על הדין שמלאכה שנעשתה עבור חולה מסוכן בשבת ואין בה חשש שיוסיפו על מה שנעשה לצורך החולה עצמו, הרי שנעשתה בהיתר ולכן מותר גם לאחרים ליהנות מתוצאותיה⁴⁶:

"אפשר למצוא פתח להיתר השימוש בחשמל בשבת משום שההלכה הנ"ל שבמס' חולין האומרת שהמבשל בשבת לחולה אסור לבריא שמא ירבה בשבילו גם אומרת: "השוחט לחולה בשבת מותר לבריא". משום שאין שם החשש שמא ירבה בשביל הבריא. כיון דאי אפשר לכזית בשר בלא שחיטה "כי קא שחיט אדעתא דחולה קא שחיט". ופירש"י שם: "וליכא למגזר שמא ירבה בשחיטה בשביל בריא דהא משום ההוא זית דחולה בעי למישחט כולה".

נקודה נוספת בה הביא הרב גורן לידי ביטוי את תפיסתו הציבורית בפסיקת ההלכה, בסוגיית הפעלת תחנות הכח בשבת, הינה פסיקה המתחשבת במצב הנוכחי של הציבור, שרובו אינו שומר שבת. הרב גורן העלה סברא לאסור את השימוש בזרם החשמל הציבורי משום שהחלק העיקרי מייצור החשמל בשבת נועד לצורך סיפוק צרכיו של רוב הציבור שאינו שומר שבת ועושה בו שימושים אסורים ולא עבור המקרים בהם קיים מצב של פיקוח נפש ולכן לכאורה רוב ייצור החשמל נעשה באיסור וממילא יש לאסור את ההנאה ממנו. אולם הכרעתו היא שכיוון שאין בידינו לשנות את המציאות הציבורית הקיימת, הרי שיש לאמוד את הצורך בהפעלת תחנות הכח לצרכי חירום תוך התחשבות במציאות הציבורית הקיימת ולפיו לשקול את היתר השימוש בזרם החשמל או את איסורו⁴⁷:

"נכון הדבר שאם כל הציבור לא היה משתמש בשבת בחשמל, והזרם היה בשימוש רק לתאורה ציבורית ובטחונות ולמקרים של מחלות בבתים פרטיים ובבתי חולים, כי אז לא היה צורך להפעיל את כל התנורים והטורבינות

46 תורת המדינה עמ' 235.

47 תורת המדינה עמ' 325-326.

בשבת והתצרוכת היתה יורדת מאליה. אבל מכיוון שאין בידינו לעשות זאת, והציבור לא ישמע לנו, עלינו לקחת בחשבון את בעיות הביטחון של הציבור ופיקוח הנפש שקורים מדי שבת בשבתו בכל המדינה כמות שהם, ובגללם בין כך יש להפעיל את כל התנורים וכל הטורבינות בשבת.”

ו. נתיחה שלאחר המוות וניתוחי מתים בבתי הספר לרפואה במדינת ישראל

סוגיה הלכתית נוספת בה באה לידי ביטוי הפסיקה הציבורית המיוחדת של הרב גורן היא שאלת ההיתר לקיים נתיחה שלאחר המוות בבתי החולים בישראל⁴⁸. הצורך בקיום ניתוחים אלו נובע מהצורך בקביעה מדויקת של סיבת המוות שיעודה טיפול יעיל ומתאים יותר בחולים עתידיים שיאובחנו אצלם תסמינים הדומים לאלו שהיו אצל הנפטר. אפשרות נוספת קיימת במקרה של חשש למחלה תורשתית בה הנתיחה והאבחנה המדויקת שבעקבותיה יכולות לסייע לטיפול מתאים בבני משפחה שקיים חשש שגם הם סובלים מאותה מחלה. מול צרכים רפואיים אלו, עומדות בעיות הלכתיות הנובעות מנתיחת המתים: איסור הנאה מן המת, איסור ניוול המת, ביטול מצוות הקבורה ואיסור הלנת המת⁴⁹. כפי שהובא לעיל, שאלה זו נידונה על ידי הנודע ביהודה והחת”ם סופר שקבעו כי פיקוח הנפש הדוחה איסורי תורה הוא רק כאשר המקרה של סכנת החיים נמצא בפנינו. אולם אם הצורך לבצע את הפעולה הוא רק חשש עתידי שמא יזדמן בפנינו חולה מסוכן, אין זה המצב של פיקוח נפש בו קיים ההיתר לבצע פעולה הכרוכה באיסור ולכן אסרו את ביצוע ניתוחי המתים לצורך רכישת ידע רפואי שיוכל לסייע בעתיד⁵⁰:

”שאלה: אחד מת בחולי אבן, אם מותר להרופאים לנתחו להתלמד למקום אחר לרפאות חלאים בחולי זה? ... אמנם ספק הצלת נפשות דוחה איסורים אבל רק אם ישנו לפנינו חולה הצריך לזה. אבל בנידון דידן אין כאן שום חולה הצריך לזה רק שרוצים ללמוד חכמה זו אולי יזדמן חולה שיהי צריך לזה ודאי דלא דחינן משום חששא קלה זו שום איסור תורה או אפילו איסור דרבנן... וחלילה להתיר דבר זה... ואם אנו ח”ו מקילים בדבר זה א”כ ינתחו כל המתים כדי ללמוד סידור אברים הפנימיים ומהותן כדי שידעו לעשות רפואות להחיים... האריכות בזה הוא ללא צורך ואין בזה שום צד להיתר.”

48 וראה להלן דיון נוסף ביחס לניתוחי מתים בבתי הספר לרפואה לצורך לימוד אנטומיה.

49 עיין: פניני הלכה ליקוטים ב עמ' 274-273.

50 נודע ביהודה מהדורא תניינא יו”ד סימן רי.

וכן⁵¹:

"שאינן זה בכלל הצלת נפשות כיון שאין חולה לפנינו הצריך לזה... שאם היה לפנינו חולה שיש לו מכה כיוצא בה, ורוצים לנתח המת הלז לרפאותו של זה, קרוב לודאי דמותר. אמנם בנידון שלפנינו מי שרוצה למכור עצמו בחיותו לרופאים שינתחוהו אחר מותו ללמוד ממנו הלכות רופאים, הנה זה איננו נכנס בגדר פיקוח נפש כלל וכלל, שאם כן כל לימודי הרפואה ידחו שבת".

בתשובתו ביחס לשאלת ביצוע נתיחה שלאחר המוות, טען הרב גורן כי יש לחלק בין פסיקתם של הנודע ביהודה והחת"ם סופר שדנו בשאלתם של רופאים פרטיים, ללא אחריות ציבורית, לבין המציאות הקיימת כיום במדינת ישראל בה על מוסדות הבריאות הרשמיים מוטלת האחריות על הבריאות של כלל אזרחי המדינה. לאור העובדה כי קיימים מיליוני תושבים במדינה, קיימת הסתברות גבוהה מאוד עד כדי ודאות כי ישנם ברחבי המדינה חולים נוספים במצב של סכנת חיים שהנתיחה תסייע לטיפול הרפואי בהם. לאור זאת, טען הרב גורן כי גם הנודע ביהודה והחת"ם סופר יודו שזוהי מציאות הנחשבת כ'חולה לפנינו' ויתירו את הנתיחה שלאחר המוות⁵²:

"גם לפי השיטה של שני גדולי הפוסקים הנ"ל, הקובעים שאין פיקוח נפש מתיר איסור אלא כשהחולה לפנינו, לדעתי יש לחדש ולומר, שאין זה אלא ברפואה של יחידים שאין הרופא העוסק במחלה זו אחראי על בריאותם של אחרים ואין על הרופא הפרטי הנידון שום אחריות לחולים שיבואו אחריו, עליו לדאוג רק לחולה שלפניו ואין עליו אחריות לדאוג לרמה הכללית של הרפואה. אבל במדינה יהודית האחראית על בריאות התושבים במדינה כולה ואחראית על הרמה הרפואית של כל רופאי המדינה, אין לאסור נתיחה שלאחר המוות, כפי שאסרו "הנודע ביהודה" ו"החתם סופר", משום שלדעתם אין החולים הזקוקים לנתוחים אלו לפנינו. במדינה של מיליוני אנשים אין לאסור נתיחה זו, משום שישנם בכל שעה חולים מכל הסוגים, וסביר מאוד להניח שהבדיקות שיעשו בנתיחת המתים, כדי לפענח את צפוני המחלות ממנה מתו המנותחים, יביאו בסופו של דבר להצלת חייהם של חולים אחרים באותה מחלה, שיתכן וכבר נמצאים כעת לפנינו בבתי חולים שונים במדינה".

סיבה נוספת לצורך בביצוע נתיחה שלאחר המוות היא בירור חשדות פליליים בעת מקרי מוות שאינם טבעיים, כגון מקרי רצח או תאונות. גם במקרה זה, לכאורה, אין צורך בנתיחה

51 חת"ם סופר יו"ד סימן שלו.

52 תורת הרפואה עמ' 214-215, 220, 224.

לשם הצלת חיים מיידית המוגדרת כ'חולה לפנינו' וממילא אין היתר לבצע את ביצוע הנתיחה הכרוכה באיסורים. אולם גם במקרה זה בחן הרב גורן את הבעיה במימד הציבורי ומכח שיקול זה פסק להתיר⁵³:

"כמובן אם דנים בבעיה מנקודת ראייה צרה של מקרה זה בלבד, כאשר אין עלינו האחריות הבטחונית לחיי האזרחים, אין לנו נימוק מספיק כדי להתיר ניתוחים שלאחר המות לצורך גילוי חשדות של מעשים פליליים. אבל כאשר המדובר במדינה יהודית עצמאית שהאחריות לבטחונם של האזרחים מחייב גילוי כל חשד של מעשים פליליים, יש כאן התנגשות בין האינטרס של הפרט הדואג לכבודו ולמשפחתו לבין האינטרס של הציבור ושל המדינה שחייבים לדאוג לאינטרס של הכלל. ובודאי שכל כהאי גוונא נדחה האינטרס של הפרט בפני האינטרס של הכלל. וכן כיוצא בזה ביחס לחקירות של תאונות דרכים. כדי לגלות את העבריינים ישנם מקרים שהאינטרס של הכלל מחייב הפעלת אמצעים הפוגעים בזכות ובכבודו של הפרט כדי להבטיח חיים תקינים במדינה".

מניע נוסף לניתוחי מתים הוא הצורך של הסטודנטים בבתי הספר לרפואה לבצע ניתוחים אלו לשם לימוד אנטומיה. השאלה האם מותר יהיה לנתח מתים יהודים לצרכי לימוד רפואה נשאלה בפני הרב גורן ותשובתו המתירה את ביצוע הניתוחים מחולקת לשני נימוקים מרכזיים: הראשון - האחריות הציבורית המוטלת על מערכת הבריאות במדינה לבריאות הציבור וכחלק מכך להכשרת רופאים ברמה הנדרשת. והשני - החובה לאפשר קיום מדינה יהודית-עצמאית שאינה תלויה בייבוא גופות ממדינות זרות, מציאות היוצרת תלות של המדינה במדינות אחרות או בעמים אחרים. גם ביחס לשאלה זאת הקפיד הרב גורן שלא לבחון את המקרה מנקודת מבט פרטית אלא מנקודת מבט ציבורית-ממלכתית, והכריע כי לאור צרכי הציבור מציאות זאת מוגדרת כ'חולה לפנינו' בה פיקוח הנפש דוחה איסורים⁵⁴:

"בנדרן דידן, כאשר המדינה והעם אחראים למערך הרצוף של הרופאים בישראל, ולבריאת העם המתגורר במדינה, ואנו יודעים מראש שבעוד מספר שנים נצטרך מספר כזה וכזה של רופאים בעלי רמה גבוהה, כדי שנוכל להבטיח את בריאות העם, ואם לא נקיים את בתי הספר לרפואה נשאר ללא רופאים במדינה, וברור לנו שבלי נתוח מתים בבתי ספר לרפואה לא נוכל להוציא מהם רופאים ראויים לשמם, זה נקרא שהחולה לפנינו, מאחר שהמדינה היהודית אחראית לבריאות האוכלוסיה וחייבת לתכנן את

53 תורת הרפואה עמ' 219.

54 תורת הרפואה עמ' 235.

השרותים שלה לטווח ארוך. ומי שלא יטרח בערב שבת לא יאכל בשבת, אם לא נכשיר מערך של רופאים עכשו, נשאר מחר ללא רופאים. ברור שבכגון דא, אין לבוא ולומר שאין כאן שאלה של פקוח נפש, משום שכעת ישנם עדיין רופאים במדינה ולכן הדאגה היא לאחר מספר שנים. מכיון שאם לא נדאג עכשו, נשאר בסכנות חמורות, ללא רופאים, לאחר שנים ספורות, עבור המדינה זה נחשב כאילו הסכנה היא כבר לפנינו, כי לא הזמן הוא הקובע כי אם חומרת הסכנה, והשכיחות של הסכנה שתתעורר בבוא הזמן".

מסוגיות אלו עולה כי הרב גורן ראה הבדל עקרוני בין פסיקה לאדם יחיד או לקבוצת יחידים לבין פסיקה ציבורית-לאומית ולא היסס לעשות זאת גם במקרים חמורים כגון איסורי שבת או פגיעה בכבוד המת או כשנדרש לחדש הגדרות הלכתיות.

ז. סיכום

הרב שלמה גורן שילב באישיותו, ביכולותיו ובמעשיו ידע תורני נרחב ומעמיק, עוצמות רוח, חזון, יכולת הנהגה ובטחון עצמי רב. כמו כן, הרב גורן כיהן בתפקידים ציבוריים בזמנים בעלי משקל היסטורי רב והשפעה גדולה על עיצובה של מדינת ישראל והחברה הישראלית. מאמר זה הציג מספר סוגיות בהן הביא הרב גורן לידי ביטוי את תפיסתו ההלכתית הייחודית והחדשנית לפיה קיים הבדל מהותי בין הפסיקה ליחיד או יחידים ובין הפסיקה הציבורית, כאשר הסברא החוזרת את פסיקותיו הינה כי המציאות המחודשת של מדינה יהודית-עצמאית מחייבת יחס הלכתי השונה באופן מהותי מיחס ההלכה לשאלה פרטית או אף לשאלה של רבים: היתר לחימה בשבת, פדיון חייל שבוי יותר מדמי שוויו, היתר הפעלת תחנת כח בשבת והיתר נתיחת מתים לצרכי מידע רפואי, פלילי או לימוד רפואה.